

اصل سلسله‌مراتب و تجلی آن در معماری مساجد ایرانی (نمونه موردی مسجد گوهرشاد)

چکیده

اصل «سلسله‌مراتب» یکی از اصول بنیادی حاکم بر جهان هستی است و از آنجاکه صنع انسانی، عامل برقراری ارتباط انسان با جهان هستی می‌باشد، لذا این اصل نیز یکی از اصول اساسی به‌کار رفته در آثار و هنرهای سنتی است. در این میان مساجد به‌عنوان مهم‌ترین نمود معماری اسلامی و به دلیل موضوعیت خاص معنوی دارای نظام‌های سلسله‌مراتبی پیچیده‌ای می‌باشند که لایه‌های عمیق‌تری از وجود آدمی را مخاطب قرار داده و زمینه‌تعالی و رسیدن به کمال را فراهم می‌کند. مسئله‌ای که می‌توان در این بحث مطرح نمود چگونگی تأثیرپذیری اصل سلسله‌مراتب در معماری از سلسله‌مراتب عالم است. از آنجاکه این اصل عامل مهمی در سیر تعالی انسان در معماری ایفا می‌کند، می‌تواند به‌عنوان ابزاری انتقادی برای بهبود وضعیت مساجد امروز باشد. بدین منظور این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوا، با گردآوری اطلاعات به‌صورت میدانی و کتابخانه‌ای با بهره‌گیری از حکمت متعالیه، پس از بررسی و شناخت عوامل تأثیرگذار بر ظهور اصل سلسله‌مراتب در جهان هستی به چگونگی نمود این عوامل در معماری مساجد و تأثیر آن‌ها بر تجلی این اصل در مساجد ایرانی پرداخته و به منظور درک بهتر، مصادیق آن‌ها را در مسجد گوهرشاد تحلیل می‌کند. نتایج این پژوهش بیانگر این امر است که، وحدت در کثرت و حرکت جوهری از اصول اساسی حکمت ایرانی، از عوامل تأثیرگذار بر تجلی اصل سلسله‌مراتب در جهان هستی و معماری مساجد ایرانی می‌باشند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اصل سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایرانی.
۲. بررسی تجلی اصل سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایرانی.

سؤالات پژوهش:

۱. اصل سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایرانی چگونه است؟
۲. تجلی اصل سلسله‌مراتب در معماری مساجد ایرانی چگونه است؟

کلیدواژه‌ها: اصل سلسله‌مراتب، حکمت متعالیه، مساجد ایرانی، مسجد گوهرشاد.

معماری، هنری است برای نظم‌بخشیدن به فضا است. در این میان، معماری قدسی به کمک تکنیک‌های مختلف، هدف اصلی خود را که همان قراردادن انسان در محضر پروردگار است، از طریق تقدس‌بخشیدن به فضایی که می‌سازد به ثمر می‌رساند. معماری قدسی اسلامی پیش از هر چیز در وجود مسجد متجلی است که خود تجسم باز آفرینی نظم و آرامش طبیعت است (نصر، ۱۳۸۴: ۴۱). نماز مهم‌ترین عبادت مسلمانان و کالبد مساجد به‌عنوان اصلی‌ترین فضای عبادی جهت برگزاری نماز جماعت، باید زمینه‌ساز «حضور قلب» نمازگزاران هنگام ادای نماز و راز و نیاز با پروردگار باشد (نقی‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۲۸).

طرح مسجد، یکی از موضوعات پیچیده هنر معماری است؛ چراکه مکان تعامل نفس انسانی با مراتب عالیه عالم وجود می‌باشد. هر مسجدی به نیابت از مسجدالحرام و مسجدالاقصی، باید معراجگاه و رجعتگاه نفس ذی وجود انسانی باشد. به بیان دیگر معماری مساجد می‌بایست تسهیل‌کننده عروج از نازل‌ترین تا عالی‌ترین مراتب هستی باشد (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۶۰). این عروج به معنای انتقال آدمی از مقامی به مقام دیگر، از اسمی به اسم دیگر و از تجلی‌ای به تجلی دیگر می‌باشد (نصری، ۱۳۶۳: ۲۲۴)، اما از آنجاکه این انتقال بین دو ساحت وجودی کاملاً متمایز انجام می‌گیرد، غیر از پیمودن منازل رابط و سلسله‌مراتب وصول، چاره‌ای وجود ندارد. معماری مسجد به‌عنوان محمل چنین وصولی، چنانچه بخواهد با این معراج و رجعت هماهنگ باشد باید، از منازل و سلسله‌مراتبی متناظر با آنچه بر جهان هستی حاکم است، برخوردار گردد و این سلسله‌مراتب به دلیل برقراری ارتباط بین ساحت‌های وجودی متمایز می‌بایست از لایه‌ها و وجوهی مکمل و چندگانه برخوردار باشد، تا زمینه سیر به سوی کمال را در مسجد فراهم کند. این ویژگی و بسیاری از ویژگی‌های دیگر که به اعتقاد برخی از محققان می‌تواند برآمده از حکمت معماری ایرانی باشد، از دوره سلجوقی به تدریج در معماری مساجد تجلی یافته و منجر به ظهور گونه خاصی در معماری مساجد می‌گردند که منحصر به ایران و معماری و فرهنگ ایرانی - اسلامی است (محمدیان منصور، ۱۳۸۶: ۶۳-۶۰).

مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در زمینه جایگاه اصل سلسله‌مراتب در معماری و معماری مساجد به نگارش درآمده‌اند عبارت‌اند از: مقاله «حکمت سلسله‌مراتب در معماری و شهرسازی» نوشته نقی زاده (۱۳۷۸) است. او در این مقاله ضمن بررسی ریشه‌های اصل سلسله‌مراتب در فرهنگ اسلامی به بررسی سلسله‌مراتب در فعالیت‌های انسانی و انواع و درجات سلسله مراتب در محیط مصنوع می‌پردازد. در این پژوهش دو نوع سلسله‌مراتب حقوقی و حقیقی و پنج درجه منطقه ای‌ای، محله ای‌ای، عبوری، عملکردی و فضایی برای اصل سلسله مراتب بیان می‌شود و در نهایت به تجلی کالبدی سلسله مراتب در شهرهای دوره اسلامی پرداخته می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۷۸). مقاله «سلسله‌مراتب محرمیت در مساجد» که توسط محمدیان منصور (۱۳۸۶) ارائه شده است، ابتدا به تبیین جایگاه سلسله‌مراتب در علوم و معارف سنتی و اسلامی - ایرانی پرداخته و پس از آن به گونه‌بندی مساجد در نحوه ورود به صحن و مقایسه این نحوه ورود با نحوه ورود به گنبدخانه اشاره کرده و از این مقایسه به شرح یکی از وجوه سلسله‌مراتب تحت عنوان «سلسله‌مراتب محرمیت» می‌پردازد (محمدیان منصور، ۱۳۸۶). مقاله «بازتاب اصل سلسله‌مراتب در شهرهای ایرانی - اسلامی» نوشته طبیبیان و همکاران به سلسله‌مراتب به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اصول موجود در عرفان اسلامی که در معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی استفاده شده، پرداخته شده است (طبیبیان و دیگران، ۱۳۹۰). در نهایت می‌توان گفت؛

اگرچه کتب و مقالات بسیار دیگری به صورت اجمالی به این اصل پرداخته‌اند ولی به نظر باتوجه به اهمیت این اصل، آنچه هنوز فقدان آن به چشم می‌خورد، جای خالی پژوهش‌هایی با تأکید بر چگونگی تجلی اصل سلسله‌مراتب در معماری اسلامی ایران و نحوه ارتباط آن با سلسله‌مراتب ساری و جاری در عالم هستی است.

نتیجه‌گیری

اصل «سلسله‌مراتب» یکی از اصول اساسی حاکم بر عالم می‌باشد. براساس حکمت متعالیه که درواقع نقطه اتصال همه جریان‌های گوناگون فکری ایران است، ظهور سلسله‌مراتب در جهان هستی را می‌توان از نتایج تحقق اصول «وحدت در کثرت و کثرت در وحدت» و «حرکت جوهری» در عالم بیان کرد. از آنجاکه صنع انسانی، عامل برقراری ارتباط انسان با جهان هستی بوده، لذا مطابق نمودار شماره (۲) می‌توان عوامل نمود این دو اصل در معماری مساجد ایرانی را سبب تجلی اصل سلسله‌مراتب، در معماری آن‌ها نیز دانست. بر این اساس می‌توان گفت؛ تجلی اصل سلسله‌مراتب، سبب نمود چیدمانی هندسی، منظم و منسجم از فضاها و عناصر متنوع و متعدد معماری مسجد (وحدت در کثرت) و ارتباطی سیستماتیک بین آن‌ها براساس سیر از بیرون به درون (درون‌گرایی) یا از ظاهر به باطن (نمادگرایی) به منظور تعالی انسان و رسیدن به کمال (حرکت جوهری) که ارزش و اصالت مساجد بدان است، می‌شود. سلسله‌مراتب در مساجد ایرانی به صورت عملکردی، نمادین (تمثیلی) و معنایی بروز می‌یابد. در وجه عملکردی، چیدمان فضاها زمینه دسترسی مراتبی را به فضای اصلی مسجد (گنبدخانه و محراب) فراهم می‌آورد، اما آنچه در این سیر از خاک به افلاک لازم است، ایجاد حضور قلب و آمادگی در نمازگزار برای وصول به حال و هوای معنوی و درنهایت دستیابی به قرب الهی و عالم معناست، که این امر با ظهور سلسله‌مراتبی نمادین در فضاها و مساجد تحقق می‌یابد. عناصر و مفاهیم نمادین در عالم خیال پا به عرصه وجود می‌گذارند. تخیل، ادراک و شهود اموری که در جهانی بالاتر و بالاتر از جهان مادی و محسوس قرار دارند، تعریف می‌گردد. در این میان، هنر قدسی با حکایت‌گری از تجلی عالم روحانی در ساحت‌های نفسانی و مادی هستی، زمینه را برای تعالی آدمی فراهم می‌آورد. زیرا تنها آنچه از عالم روحانی نزول یافته می‌تواند محمل صعود به آن نیز قرار گیرد، از این رو می‌توان چنین استنباط کرد که؛ اصل سلسله‌مراتب در مساجد سنتی نقش بسیار مهمی در ایجاد فضای معنوی و بازگشت آدمی به عالم روحانی دارد که بررسی آن می‌تواند پیشنهادی برای تحقیقات آتی باشد.

منابع

قرآن کریم.

ارشادی‌نیا، محمدرضا. (۱۳۹۹). «نقش آموزه وحدت در کثرت و کثرت در عین وحدت در تبیین توحید شخصی وجود»، پژوهشنامه فلسفه دین، شماره ۱، ۲۱۶-۱۹۷.

- ارشد ریاحی، علی و اسکندری، حمیدرضا. (۱۳۸۹). «مراتب تکامل نفس از دیدگاه ملاصدرا»، انسان پژوهی دینی، شماره ۲۴، ۱۳۷-۱۲۵.
- اکبری، فاطمه و همکاران. (۱۳۸۹). «معرفت روحانی و رمزهای هندسی»، پژوهشنامه زبان و ادب فارسی، شماره ۱، ۲۲-۱.
- آصفی، مازیار، شجاری، مرتضی و سلخی خسرقی، صفا. (۱۳۹۶). «حرکت تکاملی نفس آدمی در فضای مسجد بر مبنای آرای ملاصدرا»، کیمیای هنر، شماره ۲۲، ۷۵-۸۸.
- بلخاری قهی، حسن. (۱۳۸۵). «قوه خیال و عالم مثال در آرای امام محمد غزالی»، هنرهای زیبا، شماره ۲۶، ۱۲-۵.
- بمانیان، محمدرضا، سیلویا، سونیا. (۱۳۹۱). «بررسی نقش گنبد در شکل‌دهی به مرکزیت معماری مسجد»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، شماره ۹، ۳۰-۱۹.
- بمانیان، محمدرضا و عظیمی، سیده فاطمه. (۱۳۸۹). «انعکاس معانی منبعث از جهان‌بینی اسلامی در طراحی معماری، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲، ۴۸-۳۹.
- بمانیان، محمدرضا، هادی، صفایی‌پور. (۱۳۹۱). «بررسی نقش کمی و کیفی اعداد در معماری اسلامی»، کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۸، ۱۷-۱۲.
- رحیمیان، مهدی. (۱۳۸۳). سینما معماری در حرکت، تهران: انتشارات سروش.
- رضایی، علی. (۱۳۸۲). جایگاه مسجد در فرهنگ اسلامی، قم: ثقلین.
- زکی‌زاده رنانی، علیرضا. (۱۳۸۶). آرامش ابدی، قم: نشر دیوان.
- تشکری، فاطمه. (۱۳۹۰). «نمادپردازی در هنر اسلام»، اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۶، ۳۴-۳۹.
- تقوی، ویدا. (۱۳۸۶). «نظام فضایی پنهان معماری ایرانی و ساختار آن»، هنرهای زیبا، شماره ۳۰، ۴۳-۵۲.
- جشان‌نژاد، عزیز و جوارشکیان، عباس. (۱۳۹۴). «بررسی و مقایسه مبانی اثبات وحدت وجود در اندیشه ملاصدرا و ابن‌عربی»، حکمت معاصر، شماره ۲، ۴۱-۱۵.
- دری، علی و طلپسچی، غلامرضا. (۱۳۹۷). «کرانمندی و بیکرانی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفوی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱۹، ۳۸-۱۹.
- دیبا، داراب. (۱۳۷۸). «الهام و برداشت از مفاهیم بنیادی معماری ایران»، معماری و فرهنگ، شماره ۱.
- رخشانی، زهره، رخشانی، زهرا. (۱۳۹۶). صورت و معنا در مسجد، کنفرانس پژوهش‌های معماری و شهرسازی اسلامی و تاریخی ایران، شیراز.
- زمانی، محبوبه و فرکیش، هیرو. (۱۳۹۸). «جستاری در باب معماری مبتنی بر حکمت متعالیه»، معماری شناسی، شماره ۱۳، ۱۹-۱.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). «مسجد بی‌نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری»، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۶، ۳۲-۱۷.
- شجاری، مرتضی و میرفخرایی، اشرف‌السادات. (۱۳۹۳). «معراج پیامبر (ص) و ارتباط آن با محراب مساجد»، پژوهشنامه عرفان، شماره ۱۳، ۷۴-۵۱.

سگای، ماری رز. (۱۳۸۵). معراج‌نامه - سفر معجزه‌آسای پیامبر (ص)، ترجمه: مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

شجاری، مرتضی. (۱۳۹۴). انسان در حکمت صدرایی، قم: دفتر نشر معارف.

شیرازی، صدرالدین محمدبن‌ابراهیم. (۱۳۵۴). المبدأ و المعاد، به تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.

_____، _____ . (۱۳۶۳). مفاتیح الغیب، تصحیح محمد خواجوی، تهران: مؤسسه تحقیقات فرهنگی.

صارمی، حمیدرضا؛ تقی‌نژاد، کاظم و پیری، سیما. (۱۳۹۵). «تجلی اصل وحدت در کثرت در مرکز محله شهر اسلامی»، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۶، ۲۹-۲۱.

طباطبایی، سیدمحمد. (۱۳۶۶). تفسیر المیزان، ج ۳، تهران: رجا.

طیبیان، منوچهر؛ چریگو، نصیب و عبدالحی مهر، انسیه. (۱۳۹۰). «بازتاب اصل سلسله‌مراتب در شهرهای ایرانی - اسلامی»، آرمان شهر، شماره ۷، ۶۳-۷۶.

عناقه، عبدالحییم؛ محمودیان، حمید و صابری‌زاده، رقیه. (۱۳۹۱). «تجلی عرفان در معماری مسجد»، عرفان اسلامی، شماره ۳۳، ۱۵۰-۱۸۸.

کاظمیان، معصومه. (۱۳۹۴). «تحلیل معناگرایانه مقرنس در معماری اسلامی»، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران - معماری و شهرسازی، ترکیه، استانبول.

کریمی، محمدصادق؛ مرادی، ابراهیم. (۱۳۹۹). «بازشناخت ابعاد عینی و ذهنی زیباشناسی معماری اسلامی در دوران معاصر»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۷، ۲۴۵-۲۶۱.

محمدیان منصور، صاحب. (۱۳۸۶). «سلسله مراتب محرمیت در مساجد ایرانی»، نشریه‌ی هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ۵۹-۶۸.

مددپور، محمد. (۱۳۷۴). تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). مقالات فلسفی، ج ۱، تهران: انتشارات صدرا.

مرادی‌نسب، حسین و همکاران. (۱۳۹۶). «بازشناسی تأثیر اندیشه عرفانی در پدیداری رنگ آبی در کاشیکاری مساجد ایران»، پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۱۴.

مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۳). «مرکزگرایی، تقارن و تکرار در هنرهای سنتی ایران»، کیمیای هنر، شماره ۹۹، ۱۰۸-۱۰.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد و ناگهانی، نوشین. (۱۳۹۰). تجلی مفهوم حرکت در معماری معاصر ایران، شهر ایرانی اسلامی، شماره ۳، ۳۲-۴۸.

نصر، سید حسین. (۱۳۸۴). آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام، ترجمه انشاءالله رحمتی، تهران: جامی.

_____، _____ . (۱۳۸۰). معرفت و امر قدسی، ترجمه فرزاد حاجی میرزایی، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.

نصری، عبدالله. (۱۳۶۳). سیمای انسان کامل از دیدگاه مکاتب، تهران: جهاد دانشگاهی علامه طباطبایی.

نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۷۸). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

_____، _____. (۱۳۷۸). «معماری مسجد از مفهوم تا کالبد، از گذشته تا آینده»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد با گذشته، حال، آینده، جلد دوم، تهران: انتشارات دانشگاه هنر.

_____، _____. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۷۸). «حکمت سلسله‌مراتب در معماری و شهرسازی»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد سوم، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

نقی‌زاده، محمد. (۱۳۷۸). «مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته، حال، آینده، دانشگاه تهران.

وثیق، بهزاد، پشوتنی‌زاده، آزاده و بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۸). «مکان و مسکن در منظر اسلام»، پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم، شماره ۳، ۱۰۱-۹۳.